

उदयपुर र यसको ऐतिहासिक परिचय

—भरतराज रावत

प्राचीनकाल :

प्राचीनकालमा यो जिल्ला पनि लिच्छवि-वंशको अधीनमा थियो भन्ने कुरा यहाँ प्राप्त लिच्छविकालीन मूर्तियुक्त अभिलेखले प्रष्ट पाछं ।¹ लिच्छविकालमा यो जिल्ला उनीहरूको अधीनमा नभैदिएको भए यहाँ उक्त समयको मूर्ति र लिपि नपाइनु पर्ने हो । नेपालको विकट पूर्वी भेकमा पर्ने खोचमा यस्तो महत्त्वपूर्ण शिलालेख पाउनुले यहाँसम्म उक्त वंशको अधिपत्य थियो भन्ने कुरा प्रमाणित गरेको छ ।

यसको साथै “लिच्छविकालीन अभिलेख” मा पनि लिच्छविकालमा उनीहरूको सिमाना पूर्वमा सप्तकोशी र पश्चिममा गण्डकीसम्म फैलिएको कुरा उल्लेखित छ ।² यो कुरा युक्तिसंगत देखिन्छ । किनकि यदि त्यहाँसम्म यिनीहरूको राज्य नभएको भए यस्ता दुर्लभ र महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक सामग्रीहरू नपाइनु

पर्ने हो । अनुसन्धानले पत्ता लगाए तापनि आजसम्म लिच्छविकालीन ऐतिहासिक प्रमाणित सामग्री भने पूर्वमा दुम्जाभन्दा उता प्राप्त हुन सकेको छैन ।³ सर्वप्रथम यस चर्चाकारले महत्त्वपूर्ण दुर्लभ सामग्रीहरू प्राप्त गरी प्रकाशित समेत गरिसकेको छ ।

अर्कोतर्फ भारतवर्षका सम्राट समुद्रगुप्तले प्रयागको स्तम्भमा कुमाउदेखि पूर्व र आसामदेखि पश्चिमको भूभागलाई नेपाल भन्ने संज्ञा दिएका छन् ।⁴

चिनियायात्री युआन च्वाङ्गले नेपालको सिमाना बारे यसप्रकार व्याख्या गरेका छन् ।

“हिमालमा नेपाल रहेको छ, यसको घेरा ४००० लि. जति छ, त्यो देश पर्वत — वेसीहरूको ताँतीले भरिएको छ, त्यसको राजधानी २० ली. को छ” ।⁵

¹ भरतराज रावत — उदयपुरमा प्राप्त लिच्छवि लिपि, काठमाडौं: गोरखापत्र, वि. सं. २०४२, ज्येष्ठ ५. ।

² लिच्छविकालीन अभिलेख: काठमाडौं: नेपाल तथा एशियाली अनुसन्धान संस्थान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २०३० वि. सं. पृ. २७-२८. ।

³ भरतराज रावत — गोरखापत्र, २०४२, ज्येष्ठ ५. ।

⁴ लिच्छविकालीन अभिलेख, पृ. २८. ।

⁵ वाटरस्को : युआन च्वाङ्गको भारत यात्रा, दोस्रो खण्ड, पृ. ८३-८४. ।

अर्का धार्मिक मिश्र डा० स्वामी प्रपन्नाचार्यले धार्मिक आधारमा अनादिकालदेखि नेपाल तीन-चार नामले प्रख्यात छ, जस्तै हिमबत्खुण्ड, किरात देश र नेपाल । यसको सिमाना काश्मिरको तप्त कुण्डदेखि वर्माको छेउसम्म पर्ने परशुराम कुण्डसम्म फैलिएको देशलाई किरात देश भनिन्थ्यो र त्यही देश आजको नेपाल हो ।^१

यस्ता विभिन्न प्रमाणको आधारमा भन्न सकिन्छ कि यो जिल्ला पनि प्राचीनकालदेखि नै नेपालमा थियो र कुनै समयमा लिच्छविहरूको अधीनमा भएको पनि आंशिक अनुमान गर्न सकिन्छ ।

यस जिल्लाका बासिन्दाहरू यहाँ उदयदेव नामका शासक शासन गर्थे भन्छन् । लिच्छविवंशमा पनि उदयदेवले नै त यहाँ शासन गरेनन् - यसमा पनि शङ्का गर्न सकिन्छ । नेपालको इतिहासको लिच्छविवंशमा उदयदेवको नाम पाउनु र यस जिल्लामा पनि उदयदेवले नै कालान्तरमा शासन गरेका थिए भन्ने भनाइमा अलिकति भए पनि समानता देखिन्छ । नाम त मित्यो फेरि लिच्छविकालकै मूर्ति, शिलालेखहरू पनि प्राप्त हुँदा त अलिकति शङ्का भने इतिहासको विद्यार्थीको नाताले गर्न सकिन्छ । किम्वदन्ती, शिलालेख, मूर्ति र लिखित इतिहाससम्बन्धी प्रमाणलाई केलाई अध्ययन गर्दा यदि समानता पाइयो भने त्यसलाई इतिहासको रूप दिने परम्परा छ ।

जगदीशचन्द्र रेग्मीले प्राचीन नेपालको राजनैतिक इतिहासमा लिच्छविहरूको वंशावली यस प्रकार दिनु भएको छ -

१. मानदेव
२. वामदेव
३. रामदेव
४. गणदेव

५. गङ्गादेव
६. मानदेव द्वितीय
७. शिवदेव प्रथम
८. उदयदेव
९. ध्रुवदेव
१०. भीमार्जुनदेव

लिच्छविकालमा पूर्व देश भनिने उदयपुरमा उदयदेवले शासन गरेको पनि हुनसक्छ । लिच्छविकालमा नेपालको सिमाना सप्तकोशीसम्म थियो भन्ने कुरा पनि यसै पुस्तकमा उल्लेख गरिएको छ । स्मरणीय छ, यो जिल्लाको पूर्वतर्फको सिमाना पनि सप्तकोशी नै हो । लिखित ऐतिहासिक सामग्रीहरू धेरै कम पाइएको छ र पाइएका सामग्रीहरू पनि छोटो समयमा अनुसन्धान गर्न विभिन्न समस्याहरूको सामना गर्नु परेबाट यस विषयमा कटान गर्न सकिएको छैन । तर पनि उक्त ठाउँमा प्राप्त लिच्छवि लिपि सहितको मूर्तिले निःसन्देह यस जिल्लासम्म लिच्छविहरूको प्रभाव थियो भन्न सकिन्छ र प्राचीनकालमा यो जिल्ला लिच्छविहरूको शासित क्षेत्र पनि थियो होला ।

मध्यकाल

आजभोलि नेपाल राज्य भनिए झैं प्राचीनकालमा नेपालमण्डल भनिने चलन थियो । हालको उदयपुरमा पनि उक्त समयमा नेपालमण्डलमा समावेश गरी सामन्तहरूद्वारा शासित क्षेत्र थियो होला । ने. सं. १८६ र वि. सं. ११२२मा उदयपुर जिल्ला पनि नेपालमण्डलकै सामन्तहरूले शासन गरेको लिखित प्रमाण पाइएको छ । यसरी प्राचीनकालमा यसलाई लिच्छविहरूले आफ्नो अधीनमा राखेको भए तापनि मध्यकालमा "श्री जनार्दनजीव" नामका महासामन्तको अधीनमा उदयपुर रहेको कुरा थाहा हुन्छ । राजा प्रद्युम्न कामदेवको समकालीन एक पुस्तक सद्रत्नपुण्डरीका

१. स्वामी प्रपन्नाचार्य - साप्ताहिक विमर्शको अन्तर्वार्ता, काठमाडौं: वि. सं. २०४२, वैशाख २८, वर्ष १५।

२. डा० जगदीशचन्द्र रेग्मी - प्राचीन नेपालको राजनैतिक इतिहास, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं. २०३५, पृ. ६८-६९।

नामक पुस्तकमा "उदयपुराधिपति महासामन्त श्री जनार्दनजीव" भनी उल्लेख भए अनुसार वि. सं. ११२२ मा उदयपुर जिल्ला नेपालमण्डलको एक सामन्ती इलाका भइसकेको प्रमाणित हुन्छ। यस क्षेत्रमा जनार्दनजीव सामन्त थिए। यस पुस्तकमा उल्लेख भएको उदयपुर हालको उदयपुर जिल्ला हुन सक्छ।^१

यसरी वि. सं. ११२२ सम्म यो जिल्लाको शासक श्री जनार्दनजीव देखिन्छन्।

विस्तारै विस्तारै यो जिल्लाको क्रमिक इतिहास फेरि बन्द भयो। यक्षमल्ल भादगाउँको राजा भए-पछि मात्र पूर्वी क्षेत्रको अलिकति वर्णन पाइन्छ। ने. सं. ५८८ फागुन शुक्ल द्वादशीका दिनमा नुवाकोटमा हमला गरी वैश्यहरूलाई पराजित गरेर विजय प्राप्त गरेपछि यिनले पूर्वमा मोरङ्ग, पश्चिममा गोरखा, उत्तरमा शिकार जोडर दक्षिणमा तिहुँतसम्म आफ्नो प्रभुत्व कायम गरेको कुरा इतिहासकारहरूले देखाएका छन्।^२ यस वेला यक्षमल्लले आफ्नो राज्य पूर्वको मोरङ्गसम्म विस्तार गरेको भए बाटोमा पर्ने उदयपुर पनि उनकै अधीनमा रहेको हुनसक्छ। मोरङ्ग विजय गर्दा उदयपुरको बाटो भएर जानुपर्ने भएको हुनाले मात्र यो आंशिक अनुमान गरिएको हो।

इतिहासकार सूर्यविक्रम ज्ञवालीले यक्षमल्लले पूर्वमा वड देश, दक्षिणमा गङ्गा तथा उत्तरमा सात-दिनको बाटो परसम्म विजय गरेको कुरा उल्लेख गर्नु भएको छ।^३ उपर्युक्त दुवै थरि इतिहासकारहरूको पुस्तकमा मतभिन्नता देखिन्छ। तर पनि उनले पूर्वको

धेरै टाढासम्म विजय गरेको हुनाले त्यस वेलाको उदयपुर पनि उनकै मातहतमा थियो होला भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ।

राजा शिवसिंह मल्लको समयमा पुनः मोरङ्ग राज्य स्वतन्त्र भएको कुरा थाहा हुन्छ। मकवानपुरका राजा हरिहर सेनका छोराहरूका बीचमा भएको आपसी कलहले गर्दा मोरङ्गका राजा कान्तिपुर आई शिवसिंह मल्लसँग मकवानपुरको राजाको विरोधमा सहयोग मागे। उनको सहयोगले फेरि मोरङ्ग राज्य मकवानपुरको सेन शासकबाट मुक्त भई स्वतन्त्र भएको कुरा थाहा हुन्छ। यो कुरा पाथिबेन्द्र मल्लले पशुपतिको शिलालेखमा उल्लेख गरेका छन्।^४

अर्का इतिहासकारले मोरङ्ग र मकवानपुरको बीचमा भएको आपसी कलहको अध्ययन शिवसिंह मल्लले गरी मकवानपुरको अन्याय थाहा पाएपछि मोरङ्गको पक्षमा सहयोग गरी यसलाई स्वतन्त्र राज्य खडा गर्न मद्दत पुऱ्याएको कुरा उल्लेख गरेको थाहा हुन्छ।^५ इतिहासकारहरूको कुरामा विभेद भए तापनि मोरङ्ग राज्य स्वतन्त्र भएको कुराले यो पुष्टि गर्छ कि त्यसताका मोरङ्ग नजीक पर्ने उदयपुर पनि उसैको मातहतमा हुनसक्छ।

शुभसेनको राज्य दुई छोराहरूमा बाँड्दा मकवानपुर राज्य अन्तर्गत नै पहाडपट्टि सिधुलीको पौवानाढीदेखि पूर्व अरुण कोशीसम्म रहेको सुनकोशी-देखि दक्षिणपट्टिको महाभारत क्षेत्रलाई छुट्टै चौडण्डी प्रशासन प्रदेश बनाएको देखिन्छ। दूधकोशीदेखि अरुण-

१ लुसियानो पटेर - मिडिएमल नेपाल, रोम: इन्स्टिच्युटो इटालीया लो परइल मिडियो इड इस्ट्रुमो ओरियन्टे, १९५८ ई, पृ ४४।

२ लीलाभक्त मुनकर्मि - मल्लकालीन नेपाल, काठमाडौं, रत्न पुस्तक भण्डार, नेपाल, वि. सं. २०२५, पृ. २१।

३ सूर्यविक्रम ज्ञवाली - नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास, काठमाडौं: रोयल नेपाल एकेडेमी, वि सं. २०१९, पृ. ८६।

४ ए. ए., पृ. ९।

५ लीलाभक्त मुनकर्मि -पृ. १०६।

सम्मको माझ किरात पनि चौडण्डीमै सम्मिलित थियो। हालको उदयपुरभन्दा दक्षिणपट्टिको भाबरमा नयाँ राजधानी चौडण्डी भर्खरै मात्र बनेको थियो। यसलाई राजा मानिकसेनले वि. सं. १७७० मा आफ्नो अधीनमा लिए। वि. सं. १७७० भन्दा अगाडि चौडण्डी मोरङ्ग अन्तर्गतमा थियो।^१

यसरी शिवसिंह मल्लले मोरङ्ग राज्यलाई स्वतन्त्रतामा सहयोग गरेको समयमा उदयपुर पनि मोरङ्गकै शासित क्षेत्र थियो भन्ने कुरा प्रष्ट हुन आउँछ।

विभिन्न समय र कालमा उदयपुर जिल्ला वेग्लावेग्लै वंशका शासकहरूको मातहतमा रहेको कुरो इतिहासले प्रष्ट पार्छ।

कान्तिपुरमा पार्थिवेन्द्र मल्लले शासन गरेको समयमा वंशीधर भाजुलाई पूर्वतर्फको विजयमा पठाएका छन्। उनको सेनापति र मन्त्रीले सिधुलीदेखि मोरङ्गसम्म विजय गरेको कुरा इतिहासले हामीलाई प्रष्ट पारेको छ।^२

विभिन्न समयमा विभिन्न राजा महाराजाहरूले शासन गरेको उदयपुर जिल्लाको जङ्गलमा आज पनि महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक भग्नावशेषहरू यत्रतत्र छरिएको अवस्थामा छन्। यस्ता महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक भग्नावशेषहरू सामन्त र महासामन्तको पनि हुनसक्छ। यसै उदयपुर जिल्लाको खाटखोला भन्ने जङ्गलतिर दुई वटा पत्थरका खाटहरू छन्। यसको अलावा मोतीगडा जङ्गलमा प्राप्त राजाले लगाउने मुकुट लगाएको कालो पत्थरको मूर्ति पनि पाइयो। साथै अरू पुराना ऐतिहासिक सामग्रीहरू पनि प्रशस्त मात्रामा पाइन्छन्।

यहाँको जङ्गलमा मुसलमानी सिक्काहरू पनि

छरिएको अवस्थामा पाइन्छ। यहाँका स्थानीय बासिन्दाहरू कालान्तरमा पटक पटक मुसलमानी आक्रमण भएको भन्दछन्। यस सम्बन्धमा पनि प्रमाणित आधारहरू पाउन सकिएको छैन। खास गरी जङ्गलले ढाकिएको हुनाले बाहिर जिल्लामा छरिएर रहेका महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक सामग्रीको अध्ययन हुन सकेको छैन। यस्ता महत्त्वपूर्ण भग्नावशेष मूर्ति, सिक्का, ताम्रपत्र लगायत अरू ऐतिहासिक स्रोतको आधारमा नै इतिहास तैयार पार्न सकिन्छ। यसउसले त्यस्ता ऐतिहासिक महत्त्वका सामग्रीहरूको चाँडोभन्दा चाँडो व्याख्या र विश्लेषण गरी उदयपुर जिल्लाको पनि क्रमिक इतिहास तैयार पार्नु आजको सांस्कृतिक र ऐतिहासिक दायित्व रहेको छ।

आधुनिककाल

नेपालको इतिहास भन्नासाथ काठमाडौं उपत्यकाको इतिहासको स्मरण हुनु स्वाभाविकै हो। प्रायः सबै स्वदेशी एवं विदेशी इतिहासविज्ञहरूले नेपालको इतिहास नाम राखेर काठमाडौंको इतिहासमा मात्र कलम चलाइरहेको देखियो। अपवादको रूपमा नगण्य इतिहासविज्ञहरूले मात्र उपत्यका बाहिरको र अन्य क्षेत्रको इतिहास अध्ययन एवं अनुसन्धान गरेका भए तापनि यो पर्याप्त छैन। पश्चिममा २२ सी र २४ सी राज्यहरू एवं पूर्वमा मकवानपुर, जितपुर र चौडण्डी आदि राज्यका इतिहास एवं संस्कृतिका सम्बन्धमा पर्याप्त खोज हुन बाँकी नै छन्।

काठमाडौं उपत्यका बाहेक अन्य स्थानहरूमा पनि प्राचीन सभ्यताको विकास एवं विनाशसम्बन्धी ऐतिहासिक प्रमाणहरू यदाकदा नपाइएका होइनन्। नेपालको तराई भागमा पनि उच्चतरको सभ्यताको विकास प्राचीनकालमा पनि भएको पाइन्छ। मल्ल,

- १ प्राचीन नेपाल, काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, पुरातत्व विभाग, संख्या ४९-५२, वि. सं. २०३५ पौष-२०३६, श्रावण पृ. १६।
- २ डा० डि. आर. रेग्मी - मेडिएवल नेपाल, कलकत्ता : मोलम II, फर्मा के. एल. मुखोपाध्याय, ई. १९६६, पृ. १२२।

शाक्य, लिच्छवि, वैदेह गणराज्यहरू यही तराई भागमा फैलिएका थिए। यसै गरी कर्णाली प्रदेशको पहाडी भागमा पनि धेरै अगाडिदेखि क्रमबद्ध इतिहासका प्रमाणहरू पाइएका छन्। नेपाली भाषा र संस्कृतिको विकास यही प्रदेशबाट भएको हो। यी बाहेक अन्य स्थानहरूमा पनि प्रशस्त ऐतिहासिक सामग्रीहरू प्राप्त हुनसक्ने सम्भावना छ जसको अध्ययन विना सम्पूर्ण नेपालको इतिहास जान्न सकिन्न। ऐतिहासिक सामग्री, जस्तै सिक्का, मूर्ति, भग्नावशेष, इनार र मानिसले दैनिक जीवन सञ्चालनको लागि प्रयोगमा ल्याइने माल-सामानहरू उदयपुर जिल्लामा पनि प्रशस्त पाइन्छ।

नेपालको एकीकरण गरिनुभन्दा अगाडि चौडण्डी राज्यको राजधानी चौडण्डीगढी यसै उदयपुर जिल्लामा अवस्थित थियो। श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको विजय अभियानको क्रममा १६ जुलाई १७७३ ई. मा चौडण्डी राज्य पूर्णरूपले नेपालमा मिलाइयो। नेपालमा मिल्नुभन्दा अगाडि यो उदयपुर सेन राजाहरूको राज्य अन्तर्गत थियो। पाल्पाका पराक्रमी राजा मुकुन्दसेन (प्रथम) का कान्छा छोरा लोहाङसेनले यस क्षेत्रलाई मकवानपुर राज्यमा मिलाएका थिए। यो जिल्लाले माणिकसेनको माहिला छोरा जगतसेनको पालादेखि चौडण्डी राज्यको राजधानी हुने मौका पायो। यसकारण यस जिल्लामा आज पनि खोज र अनुसन्धान गरेमा सेनकालीन एवं शाहकालीन ऐतिहासिक सामग्रीहरू पाइनु सक्छन्। त्यस जिल्लाको सेनकालको इतिहासको सम्बन्धमा पनि सामग्री सङ्कलनको ठूलो आवश्यकता छ।

सेन शासनभन्दा अगाडि उदयपुर खासगरी माझ किरातको मातहतमा रहेको राई लिम्बुहरू भन्ने गर्छन्, तर यसभन्दा पछाडि कुनै पनि प्रमाण पाइएको छैन। तर पनि माझ किरातको मातहत थियो भन्ने एउटा लोकोक्ति भने प्रचलित नै छ। करीब

ई. १५१८ भन्दा अगाडिको यस ठाउँको इतिहास आज पनि गर्भमै छ। जब मुकुन्दसेन प्रथमले आफ्नो राज्य विस्तार गर्ने कार्यक्रम शुरु गरे, त्यसपछि मात्र उदयपुरमा अवस्थित चौडण्डीको नाम यदाकदा सुनिन थालियो। निकै इतिहासविज्ञहरूले शाहवंशको इतिहास लेख्ने क्रममा उदयपुरलाई त्यति महत्त्व नदिई ११२ पृष्ठमा मात्र चौडण्डीको सतहलाई छोएका छन्। चौडण्डीमा पृथ्वीनारायण शाहले विजय गर्नु अगाडि त्यस क्षेत्रहरूमा आजकालको पञ्चायत जत्रा राज्यहरू थिए र त्यहाँ रियासतहरूले सामाजिक सम्झौता अनुसार शासन गर्थे कि भन्ने अनुमान भन्ने गर्न सकिन्छ। किनकि आज पनि त्यस भेकका बन र जङ्गलहरूमा ऐतिहासिक भग्नावशेषहरू प्रशस्त छरिएको देखिन्छ। यति मात्र नभएर त्यहाँका आदिवासीहरू भन्छन् कि खाटखोलामा सरस्वती रानी शासन चलाउँथिन्, मुडगढमा मुदकट्टा राजा शासन सञ्चालन गर्दथे। सप्तरीको कञ्चनपुरमा एकजना राजा (नाम थाहा छैन) शासन गर्ने गर्दथे भने रूपनगर भन्ने कञ्चनपुरभन्दा करीब ३-४ किलोमीटर पश्चिममा चाहि चण्डीवर नामका राजा शासन गर्दथे। भनिन्छ, सप्तरीको अर्को ठाउँ उदयपुरको हाल सदरमुकामबाट करीब १५.१६ किलोमीटर दक्षिणमा प्रस्तुत भग्नावशेषहरू देखिन्छ। यसबारे पनि ऐतिहासिक खोज हुन सकेको छैन। यस ठाउँलाई चन्द्रभाग भगवती र कान्छाखोटिया (गढी) को भग्नावशेष भनिन्छ। स्थानीय बासीको भनाइ अनुसार यहाँ करीब ६७ सय वर्ष अगाडि चन्द्रकेतु नामका शासक शासन गर्दथे र यिनले आफ्नै इष्ट-देवताको नाममा चन्द्रभाग भगवतीको चुरेको पहाडमा स्थापना गरेका थिए पनि भनिन्छ। यी सबै कुरालाई अनुसन्धान नगरी एकै चोटी ठोकुवा गर्न सकिदैन।

अर्को कुरा यदि यस भेकमा विभिन्न सानातिना रियासन शासन गर्दथे र उदयपुरचाहि माझ किरातमा थियो भन्ने तथ्य पनि केही छैन।

फादर स्टिलर - द राइज अफ द हाउस अफ गोरखा, दिल्ली: रतन जेसुयीष्ट सोसाइटी, इ. सं. १९७५,

ठीकै छ, यदि थियो भने पनि साँध सिमाना के हुन्, शासक को हो, राजधानी कहाँ थियो र भित्री मधेश लगायत महाभारत लेकमा कसको बढी प्रभाव थियो - यो पनि अज्ञातै छ। यसैले उदयपुर जिल्लाको मध्यकाल र प्राचीनकालको इतिहासको खोज गर्न निकै कठिन छ।

नेपालको एकीकरण हुनु अगाडि सेनहरूले कंसरी शासन गर्ने गर्दथे, तिनीहरूको भूमि व्यवस्था, धार्मिक र सामाजिकका साथै राजनीतिक व्यवस्थाको बारेमा त लेखने सामग्रीहरू नै पाइँदैन भने मध्यकाल प्राचीनकालको त कुरै छाडौं।

उदयपुर चौडण्डीको इतिहास कहिले र कहाँ-देखि शुरु हुन्छ भन्नु पर्दा हामीले सर्वप्रथम पाल्पाका शासक मुकुन्दसेन (प्रथम) को इतिहासलाई उल्टाएपछि मात्र उदयपुरको इतिहास जन्मिन्छ।

कोशी क्षेत्रका सेनवंश

हिन्दुहरूले आफ्नो जीवनलाई चार आश्रममा विभाजित गरेका छन् जस अनुसार अन्तिम आश्रम हो- सन्यासाश्रम (गृहत्याग गरी परजन्म सुधारण तप गर्नु) । यसै कुरालाई ध्यानमा राखेर पाल्पाली राजा मुकुन्दसेन प्रथमले विशाल राज्यलाई आफ्नो उत्तराधिकारीहरूलाई विभाजित गरिदिई मुक्तिको लागि देवघाटतर्फ लागे। मुकुन्दसेन प्रथमका कान्छा छोरा महत्वाकांक्षी र योग्य थिए। उनी आफ्नो व्यक्तिगत शक्तिले कोशी क्षेत्रको शासक बन्न सफल भए। पछि यो इलाका ज्यादै ठूलो भएको हुनाले विजयपुर र चौडण्डी गरी दुई राज्यमा विभाजन गरियो।

विजयपुरको राजनैतिक इतिहास

विजयपुर हाल धरान सुनसरीमा पर्छ। त्यस बेला त्यो मोरङ्गको राजधानी थियो। हेमील्टनले

भेटाएको एउटा वंशावली अनुसार, त्यहाँ विजयना-रायण नामका शासक शासन गर्ने गर्दथे। यिनको किराती सरदारहरूका बीचमा समझदारी थिएन। हुन सक्छ, सरदारहरू आफ्नो मनमानी शासन चलाउन चाहन्थे वा राजाको वास्तविक शक्ति आफू प्रयोग गर्न खोज्दै यसै क्रममा राजा आफ्नो इच्छा अनुरूप शासन सञ्चालन गर्न चाहन्थे होलान्। यस्तै कारणले दुई व्यक्तिका बीचमा समझदारी घटन गयो। तर पछि यिनको चाँडै मृत्यु हुनगयो। फलस्वरूप लोहाडसेनलाई राज्यविस्तार गर्न सजिलो भयो।

लोहाडसेनले पूर्वी क्षेत्र विजयको क्रममा अर्धवारा नदी तर्नासाथ क्रमसँग महोत्तरीको एक भाग कोरानी, खेसराहा, रामपुर पोखरी, झामुना, जोगौडा, धापर, कलिसा, केलकाकोट, सम्दाकरजनी, मेधवारी लगायत कोशी क्षेत्रका सानातिना रियासन-लाई पनि पराजित गरे।

अत्र बाँकी कोशीभन्दा पूर्वमा एउटा राज्य थियो। मोरङ्ग, जसको राजधानी विजयपुरमा थियो, राजा र सरदारका बीचमा मनोमालिन्य बढ्दै गई अचानक राजा जयनारायणको मृत्यु भयो। दरबारको परिस्थिति विग्रिएको हुनाले शासन सञ्चालन गर्न एउटा योग्य शासकको आवश्यकता थियो। यस अवसरमा लोहाडसेनले परम्परा अनुसार राईलाई नै सरदार बनाउने आश्वासन दिएर विजयपुरमा आफ्ना आधिपत्य जमाए। यस प्रकारले आफ्नो शक्ति लगाएर लोहाडसेनले बाबुपछि कोशी क्षेत्रको निकै ठूलो भू-भागको राजा भए।

लोहाडसेनकी परती अनुपावतीको कोखबाट राधवसेन (राधवनरेन्द्र) जन्मिए। राधवसेनकी पत्नी दुर्गावतीबाट हरिहरसेन (इन्द्रसेन) नामको एक छोरा जन्मिए। राधवसेनले दुर्गावतीसँग विवाह गरी जीवन निर्वाह गरे। तर उनका छोरा हरिहरसेनले महिष्वरी, यशोदरा, शकुन्तला, महादेवी, जगतमाला र लक्ष्मीमातासँग गरी जम्मा ६ जनासँग विवाह गरे। यिनले गोश्व-

१. ह्यामिल्टन एफ. वी. - एन एकाउण्ट अफ द विगंडम अफ नेपाल, न्यूदिल्ली, १८१९, पृ. १३३।

२. ह्यामिल्टन एफ. वी., पृ. १३५ - ३६।

रासम्म विजय गरेको हुनाले "हिन्दूपति" को उपाधि ग्रहण गरेका थिए।¹ तर बाबुराम आचार्यका भनाइ अनुसार, दिल्लीका मुगल बादशाहसंग टक्कर गरेको हुनाले नै यिनले आफूलाई हिन्दूपति भनेका हुन्।² लोहाडसेनपछि राघवसेन र उनीपछि छोरा हरिहरसेनले चौडण्डी र कोशी प्रदेशको शासन चलाउने मौका पाए। धेरै स्वास्नी भएको हुनाले छोराहरू र उनका बीचमा राजनैतिक तनाव जन्मियो जसको प्रतिफल हरिहरसेनले पनि छोराको कंदलानामा समय काट्नु पर्‍यो। केही नलागेर अन्त्यमा उनले कोशीदेखि पश्चिमको भाग कान्छा छोरा शुभसेनलाई र कोशीमन्दा पूर्वको मोरङ्ग इलाका जेठा छोरा छत्रपतिसेन (इन्दुविधातासेन) लाई दिएर दिवंगत भए।

शुभसेन र उनका बीचमा बारम्बार झैझगडा हुने भएको हुनाले मन्त्रीहरूले पुरानीया राज्यको नवाव इस्कन्दर खाँसित मिलेर उनको विरोधमा षडयन्त्रको जन्म दिए। शुरुशुरुमा सेनको विजय भएपनि अन्त्यमा इस्कन्दर खाँले शुभसेन र उनका भतिजा इन्दुविधातासेन कँद गरी दिल्ली मुगल दरबारमा सुम्पी दिएपछि दिल्लीमा यिनीहरूको जातच्युत गरियो। अब उब्जाउ मोरङ्ग प्रदेश अबावको हातमा पर्न गयो। यसपछि शुभसेनको नायव प्रवेधदासले शुभसेनका तीन छोरा महीपतिसेन, माहातासेन र माणिकसेनलाई साथमा लिएर किरात प्रदेशमा शरण लिन गए। विद्याचन्द्र राईको राजनैतिक चालले यिनलाई विजयपुरको राजा बनायो। तर यसलाई केही इतिहासकारहरू विवादकै दृष्टिले हेर्ने गरेका छन्। अब कमलादेखि पूर्वको तराई पतृक सम्पत्ति महीपतिसेनले फिर्ता पाए। केही वर्ष शासन चलाएपछि उनको देहान्त हुनासाथ सो खाली भएको गद्दीमा उनका छोरा कामदत्तसेन बसे र मोरङ्गको शासन सञ्चालन गर्न थाले।

कामदत्तसेन

मोरङ्गको गद्दीमा बस्ने वित्तिकै आफ्नो मंत्री विचित्र राईसंग यिनको कलह पर्न गएको हुनाले केही काल यिनले तिब्बत गई शरण लिनु पर्‍यो। उनी तिब्बतमा निर्वासित जीवन बिताइरहेको समयमा विचित्र राईले माणिकसेनको छोरा जगतसेनलाई मोरङ्गको राजगद्दी दिए। केही समय तिब्बतमा बसी उनी नेपाल फर्किए र जगतसेनको प्रयासले पुनः विचित्र राईसंग सम्झौता भयो। तर पनि उनले पूर्ण राज्य पाउन सकेनन्। किनकि यसपछि मोरङ्ग राज्य चौडण्डी र विजयपुरमा टुक्रियो। अतः चौडण्डीको सिंहासनमा नयाँ राजा जगतसेन बसी शासन चलाउन थाले।

अर्कोतर्फ पृथ्वीनारायण शाह र अभिमानसिंह बस्नेतको बीचमा पत्रद्वारा वर्षायाममा आक्रमण गर्ने कुरो करीब करीब निश्चित भइरहेको थियो।³ वर्षायाममा हात्तीबाट सेनलाई सप्तकोशी तारी एक्कासी विजयपुरमा अभिमानसिंह बस्नेतकै आक्रमण गरे। यो आक्रमणमा ८५ जना खम्बु सेना खेत रहे र लगभग यति नै सेना घाइते भए। अन्तिममा १६ जुलाई १७७३ मा बुद्धिकर्ण राई हात्तीमा चढी भाग्न सफल भए। यसपछि मोरखालीद्वारा विजयपुरलाई पनि आफ्नो राज्यमा मिलाइयो। कर्णसेनकी विधवा पत्नी र ५ वर्षका बालक छोरा भागेर इष्ट इण्डिया कम्पनी कहाँ पुगे ४ भनी बालचन्द्र शर्माले भन्नु भएको छ। बाबुराम आचार्यको भनाइ र यो भनाइ फरक फरक छ। बाबुराम आचार्यका भनाइ अनुसार, आक्रमण हुनु अगाडि नै बालबच्चा र श्रीमती लिई उनी भारत पसिसकेका थिए। उनकी श्रीमती पनि त भारतमै

1. बालचन्द्र शर्मा - नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, बनारस : वि. सं. २००८, पृ. २०५।

2. बाबुराम आचार्य - नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, काठमाडौं, प्रमोद शम्शेर र नीरविक्रम प्यासी, वि. सं. २०२२, पृ. ६०।

3. बाबुराम आचार्य, ए. ए., पृ. ६११।

4. बालचन्द्र, ए. ए., पृ. २०७।

थिइन् । जे होस, यो कुरामा पनि इतिहासकारहरू वेग्लावेग्लै तर्क दिन्छन् ।

बालचन्द्रको भनाइ अनुसार, बुद्धिकर्ण राईलाई गोर्खालीले पक्राउ गरी विजयपुर ल्याएपछि उनको मृत्यु हुन गयो । यसपछि पृथ्वीनारायण शाहले कर्णसेनको बालक छोराको पनि हत्या गर्न लगाए ।^१ पछि सम्म पनि उनकी विधवा रानी विजयपुर फर्काउने प्रयासमा थिइन्, सफल हुन सकिनन् । अन्त्यमा गोरखाको आधिपत्य कायम रह्यो । यसरी चौडण्डीले मोड लिन्छ र सेनको ठाउँमा शाहवंशलाई राख्दछ ।

चौडण्डी राज्य

शुम्भेनको राज्य दुई छोराहरूमा बाँडिदा मकवानपुर राज्य अन्तर्गत नै पहाडपट्टि सिन्धुलीका पौवागढीदेखि पूर्व अरुणकोशीसम्म रहेका सुनकोशीदेखि दक्षिणपट्टिको महाभारत क्षेत्रलाई छुट्टै चौडण्डी प्रशासन प्रवेश बनाइएको देखिन्छ । दूधकोशीदेखि अरुणकोशीसम्मको माझ किरात पनि चौडण्डी मै सम्मिलित थियो । हाल उदयपुरदेखि दक्षिणपट्टिको भावरमा नयाँ राजधानी चौडण्डी बनेको थियो । यिनले करीव वि. सं. १७७० मा चौडण्डी कब्जा गरी सके । माणिकसेनले मकवानपुर कब्जा गरी आफ्नो अधीनमा लिई शासन सञ्चालन गर्न थाले । यिनका हेमकर्णसेन, जगतसेन, जयमङ्गलसेन र कान्छाविक्रमसेन लगायत चारजना छोराहरू जन्मिए । माणिकसेनको श्रेष्ठ पछाडि उनका जेठा छोरा हेमकर्णसेन मकवानपुरको राजा भए । यिनका माहिला भाइ जगतसेन पनि करीब वि. सं. १७८४ तिर चौडण्डीको राजसिंहासनमा बस्न सफल भए । जगतसेन कसरी चौडण्डीको राजा भए भन्ने बारेमा आज पनि इतिहास जगतमा मतभेद र विवादकै विषय भएको छ । बाबुराम आचार्यको भनाइ अनुसार, जगतसेनले शुरुदेखि नै

हेमकर्णसेनको प्रतिनिधिको रूपमा चौडण्डी प्रान्तमा प्रशासन चलाइसकेका थिए । पछि हेमकर्णसेनको बनिया मन्त्री किराती मन्त्रीका बीचमा मतभिन्नता हुँदा जगतसेनलाई चौडण्डीको राजा बनाइयो । यसरी सन् १८३५ तिर मकवानपुरको राज्य विभाजित भई उदयपुर जिल्ला अम्बुरपुरको तराई मिली नयाँ चौडण्डी राज्य खडा भयो । जगतसेनपछि चौडण्डीको राजसिंहासनमा उनका छोरा विक्रमसेन, त्यसपछि नाति कर्णसेन चौडण्डीको सेनराजाहरूमा अन्तिम शासक हुन् । यिनकै समयमा पृथ्वीनारायण शाहले चौडण्डीलाई नेपालको भू-भागमा मिलाएका थिए । शाहवंशले जितेपछि चौडण्डी गण राजधानीलाई एउटा पूर्वी जिल्ला स्तरीय प्रान्तको रूपमा एउटा प्रशासनिक इकाईको रूपमा परिवर्तन गरियो । वि. सं. १८८७ सम्म उदयपुरको प्रशासनिक सदरमुकाम यही थियो । यसै साल सो ठाउँबाट सारी उदयपुरगढीमा सारियो । उदयपुरगढीबाट २०२८ सालमा त्रिपुगा खोंचको भित्रीमधेश गाइघाटमा सारिएको छ ।

पृथ्वीनारायण शाहको विजय अगाडि चौडण्डीगढीको अवस्था

प्रायः विजयपुर राज्यमा मन्त्री र राजाका बीचमा कहिल्यै राम्रो सम्बन्ध कायम हुन सकेन । यसको विपरीत चौडण्डीमा राजा र मन्त्रीका बीचमा उत्तम सम्बन्ध देखिन्छ । त्यो कारण के थियो भने चौडण्डीका राजा उदयपुरगढी र भावर क्षेत्रका मगरातर अन्य क्षेत्रको समस्या सुल्झाई प्रशासन चलाउँथे । यसका साथै मन्त्रीचाहिँ किराती इलाकामा प्रशासन चलाउँथे । यसैले गर्दा राजा, मन्त्री र जनताका बीचमा बहु सम्बन्ध हुन गयो ।

१. हेमिन्टन - ए. ए., पृ. १४१ ।

२. प्राचीन नेपाल, श्री ५ को सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, पुरातत्त्व विभाग, संख्या ४९-५२, पीप २०३५-श्रावण २०३६, पृ. १७ ।

ठीक यसै समयको हाराहारीमा गोरखामा जन्मिएका श्री ५ बडामहाराजाधिराज नेपालको एकीकरण गर्ने कार्य शुरु गरी काठमाडौंमा आक्रमण गर्दै थिए । फेरि पश्चिमबाट पूर्वी माझ किरातमा पनि क्षेत्री, ब्राह्मण, मगर, गुरुङ, ठकुरीहरूले विस्तारै बसोबास गर्न शुरु गरेका हुनाले यिनीहरू यस इलाकामा राई लिम्बुको भन्दा बरू ठकुरीकै शासन मन पराउने भएको हुनाले पृथ्वीनारायण शाहलाई विजय गर्न सजिलो पऱ्यो । हरिनन्दन उपाध्याय (पोखरेल) नाम गरेका मामखाली ब्राह्मण र कर्णसेनको क्षेत्री र कर्मचारी स्वरूपसिंह कार्कीले गोर्खाली राजा पृथ्वीनारायण शाहलाई सहयोग गर्ने आश्वासन दिन नुवाकोट दरबारसम्ममा पुग्न पछि परेनन् । स्वरूपसिंह कार्की र कर्णसेनको दिवान अजित राईका बीचमा मतमुटाव भएको थियो भने हरिनन्दन उपाध्यायलाई आफ्नो थात-बास बचाउन नै गाऱ्हो परेको हुनाले दुवैजना सल्लाह गरी गोप्य रूपमा ई. सं. १७६९ तिर पृथ्वीनारायण शाहको नुवाकोट दरबारमा शरण लिन पुगे । स्वरूपसिंह कार्की तत्कालै सैनिक अधिकृत पदमा नियुक्त गरियो । हरिनन्दनले राजालाई आवश्यक परे आर्थिक सहयोग पनि दिने आश्वासन दिएको हुनाले पृथ्वीनारायण शाहलाई निकै खुशी लाग्यो । हरिनन्दन मामखा फकिए-पछि पृथ्वीनारायण शाहले गोप्य रूपमा त्यस इलाकाको मनोभाव र परिस्थिति बुझी पारथ भण्डारी र अभिमानसिंह बस्नेतलाई चौडण्डीमा आक्रमण गर्न खटाई दिए । माझ किराततर्फको एकीकरण भइसकेपछि आक्रमण गर्नु मनी यिनीहरूलाई मकवानपुरमा राखियो । माझ किराततर्फ सरदार रामकृष्ण कुँवर र सरदार अमरसिंह थापा आक्रमण गर्न जाँदा दूधकोशी र सुनकोशीको दोभानमा त्रिलोचन उपाध्याय र हरिनन्दन उपाध्याय डुङ्गा लिएर आक्रमण गर्ने तैयारी अवस्थामा थिए । यिनीहरूले सहयोग गरी गोरखाली सेनालाई कोशीतर्फ तारेका हुन् । २५ अगष्ट १७७२

पूर्वी पहाडमा सेनाको रासन, कपडा र बारूद बोक्न भर्ना भएका सुनुवार, मुरमी र धामीहरूलाई पृथ्वीनारायण शाहले किपट जग्गा बाँडी दिए । माझ किरातमा क्षेत्री ब्राह्मणले पृथ्वीनारायण शाहको आक्रमणलाई स्वागत गरे । तर राई, लिम्बु, र खम्बुहरूले यसको विरोध गरे । पछि खम्बु, राईको धनुष गोरखालीको सामुन्ने टिक्न सकेन । यो इलाकाले पनि गोरखालीको आधिपत्य स्वीकानु पऱ्यो ।

चौडण्डी माझ किरात भन्दा टाढा भएको हुनाले यस वेलासम्म चौडण्डीका राजाले कुनै पनि प्रकारको सैनिक तयारी गरेका थिएनन् । त्रिसंखु, रावाघाटको थुम पनि अबसम्ममा गोरखालीको अधीनमा आइसकेको थियो । यसपछि गोरखालीले मझुवा, कुलङ र दिङलामा पनि आफ्नो अधिकार जमायो । फेब्रुवरीको १७७३ मा बाँकी माझ किरात सेनाले पुनः गोरखा राज्यमा मिलाए ।

यसरी माझ किरात समेत गोरखा राज्यमा मिलाइसकेपछि पृथ्वीनारायण शाहले चौडण्डीमा र विजयपुरमाथि आक्रमण गर्ने उद्देश्य राखेका थिए । तर पनि यो इलाका नाम मात्रको अधिकार भएको हुनाले भारतको तत्कालीन गभर्नर जनरल वारेन हेष्टीङलाई २७ मे. १७७३ ई. मा एउटा पत्र लेखी चौडण्डीमाथि सैनिक कार्यवाही गर्ने हिसाबकिताब मिलाउने थाले । गभर्नर जनरलको पत्रको उत्तर आउँदा नआउँदै पारथ भण्डारी र अभिमानसिंहलाई तलहट्टीतीखाट चौडण्डीमा आक्रमण गर्न सेना पठाए । राजा पहिले नै राजसिंहासन त्यागी विजयपुर राज्यमा शरण लिन पुगिसकेको हुनाले राजाका दिवान र सैनिकले हार स्वीकार गरी राजधानी छाडी दिए । यसपछि १६ जुलाई १७७३ ई. मा चौडण्डीगढी पूर्णरूपले गोरखा राज्यमा मिलाइयो । यसपछि अभिमानसिंह बस्नेतले सो इलाकाका जनतालाई धनजन र ज्यानको पूर्ण सुरक्षा दिने वचन दिए, जसले गर्दा चौडण्डीमा शान्तिपूर्वक गोरखाको आधिपत्यलाई स्वीकार गरियो ।